International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 31-35

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 31-35
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 18-11-2023
Accepted: 25-12-2023

Malini Ramanna
Research Scholar, Srinivasa Yoga Samskrit Research Centre, Mukka, Suratkal, Mangaluru, Karnataka, India

Corresponding Author:
Malini Ramanna
Research Scholar, Srinivasa Yoga Samskrit Research Centre, Mukka, Suratkal, Mangaluru, Karnataka, India

भारतीयज्ञानव्यवस्थायां भारतीयदर्शनस्य अवलोकनम्

Malini Ramanna

DOI: https://doi.org/10.22271/23947519.2024.v10.i1a.2284

उपोद्घात:

भारतीयज्ञानव्यवस्थाया: उद्देश्यं समकालीन सामाजिक समस्यानां समाधानार्थं अग्रे संशोधनस्य समर्थनं, सुविधां च कर्तुं वर्तते। भारतीयज्ञानव्यवस्थाया: वैदिकसाहित्ये, वेदेषु, उपनिषदेषु च आधारितम् अस्ति। ऐ के एस् पाठ्यक्रमा: डिजिटल् शिक्षणमञ्चेषु समन्वयिता: भवितुम् अर्हन्ति। शिक्षाविदा: प्रशिक्षणार्थं अभिमुखीकरणार्थं च माड्युला: ऐ के एस् पाठ्यक्रमेषु कक्षाप्रदानस्य गुणवत्तां सुधारयितुं परिकल्पिता: भवेयु:।

भारतीयज्ञान प्रणाली सम्बद्धविषयेषु शिक्षकान् प्रशिक्षितुं विशेषशिक्षकप्रशिक्षणकेन्द्राणि स्थापितानि भविष्यन्ति। भारतस्य केन्द्रित संशोधनसञ्चालनार्थं भारतीय ऐतिहासिक संशोधनपरिषद:इति संस्थानां माध्यमेन संस्था: वैश्विकसहकार्यं प्राप्तुं शक्नुवन्ति। विभिन्नेषु उच्च विद्यालयेषु ऐ के एस् केन्द्राणां स्थापनायै प्रारम्भिक बीजवित्तपोषणं प्रदत्तं भविष्यति।

भारतीय ज्ञानप्रणालीषु ज्ञानं, विज्ञानं,जीवनदर्शनं,च सन्ति। ये अनुभवात्, अवलोकनेन, प्रयोगात्, विश्लेषणात् च विकसिता: सन्ति। प्रमाणिकरणस्य व्यवहारे एषा परम्परा अस्माकं शिक्षा, कला, प्रशासनं, न्याय:, स्वास्थ्यं, निर्माण:, वाणिज्यं च प्रभावित: अस्ति।

भारतीय शास्त्रियादी भाषा: प्रभाविता: अस्ति। ये पाठ्य मौखिक कला परम्पराभि: प्रसारिता: आसन्। प्राचीन भारतस्य ज्ञानं तथा, तस्य सफलता:, आव्हानानि च, शिक्षा, स्वास्थं ,पर्यावरणं तथा च वास्तवं जीवनस्य सर्वेषां पक्षानां विशिष्टानां भारतस्य भविष्यस्य आकांक्षाणां भाव: च अन्तर्भवति।

भारतीयव्यवस्था ऐतिहसिकविरासतां अतिरिक्तं आधुनिक क्रियाकलापानाम् विचाराप्रक्रियाणां च प्रभावं निरन्तरं अस्ति। अस्तित्वस्य सर्वेषां पक्षानम् परस्पर निर्भरताया: उपरि बलं ददति, समग्रजीवन दृष्टिकोणं च प्रस्तुतं करोति।भारते सक्रियरूपेण अध्ययनं, अभ्यासं च भवति तदतिरिक्तं एता: बहव: परम्परा: वैश्विकरूपेण अधिकप्रसिद्धा: भवन्ति। शिक्षाणस्य लक्ष्या उद्देश्यं छात्राणां कृते भारतीय पारम्परिक ज्ञानस्य अवधारणाभि: सह सुविधां दातुं ज्ञानव्यवस्थाया: महत्वं अवगन्तुं, तस्या: दैनन्दिन जीवने प्रयोक्तुं च इति स: स्पष्टीकरोति।

भारतीयज्ञानव्यवस्थानां छात्राणां कृते परिचय:, वैदिकशास्त्रस्य अवलोकनं, दर्शन:, चरित्रव्याप्ति: महत्त्वं च। स्वदेशीयज्ञानं, पारम्परिकज्ञानं या पाश्चात्यज्ञानं च शिक्षितं भविष्यति।मानविकविज्ञानयो: पारम्परिक ज्ञानयो: विषये केन्द्रितं भविष्यति। यत्र भाषा विज्ञानं, संख्यामापनं, गणित:, रसायनशास्त्रं, भौतिकशास्त्रं, कला, खगोलशास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं, शिल्प:, भारतीयव्यापार:, अभियांत्रिकी, प्रौद्योगिक च समाविष्टाः

भविष्यति। व्यावसायिकक्षेत्रे पारम्परिकज्ञानं समाविष्टं करिष्यति। यत्र नगरनियोजनं, वास्तुकलानिर्माणं, स्वास्थ्यकल्याणं, चिकित्सा: कृषि:, शासनं, लोकप्रशासनं च सन्ति। पाठ्यक्रमस्य परिणामेषु भारतीयज्ञानव्यावस्थाया: अवधारणाया: तस्य महत्त्वस्य अवलोकनं भविष्यति। पारम्परिक ज्ञानस्य रक्षणस्य आवश्यकताया: महत्त्वस्य प्रशंसाः भविष्यति।

ए आई सी टी ई इत्यनेन स्वस्य भारतीयज्ञानप्रणली विभागस्य कृते षट् केन्द्रितक्षेत्रेषु 15 शोधप्रस्तवानां चयनं कृतम् अस्ति।यत् स: अत्यधिकप्रतिसादं प्राप्तवान्। प्रस्तावा: अधिकतया ऐ ऐ टि इत्यस्मात् सन्ति। तथ च विषयेषु संस्कृतानुप्रयोग:, आधुनिकप्रयोगाय प्राचीन भारतीयग्रन्थानां अन्वेषणं च सन्ति।

एन् ई पी, 2020 भारतीयज्ञानचिन्तनस्य समृद्ध धरोहरं मार्गदर्शकसिद्धान्तरूपेण स्वीकुर्वन्ति। भारतस्य ज्ञानविरासतां पुन: अवलोकनस्य रुचि: शैक्षणिकक्षेत्रस्य अन्त: वैचारिक पुनरभिमुखीकरणस्य परिणाम: अस्ति वा इति, अमूर्तम् सकारात्मक सोपानम् अस्ति, एकमात्र: प्रश्न: च अस्ति। यत् शिक्षकाणां समर्थनार्थं संसाधन उपलब्ध: करणीयम् वा इति।

2020 तमस्य वर्षस्य राष्ट्रियशिक्षणनीत्या अतीव प्रासंगिकं बिन्दु: कृत: यत् छात्रा: भारतस्य गौरवेण सह उद्भवितव्या:, भारतीय आचार: मूलभूत व्यवस्थाय: एन् सी एफ् इत्यनेन तां दृष्टि: अग्रे सारयितुं प्रयत्न: कृत:, ये छात्रा: 18 प्रमुखा: विद्या: उदाहरणं वैदिकशास्त्र:, न्याय:, खगोलशास्त्र:, भाषविज्ञानम्, इति। तथा 64 कला: उदाहरणं अनुप्रयुक्त विज्ञानं इति । अध्ययनं कर्तुं चयनानि कुर्वन्ति। ते अर्जयितुं शक्नुवन्ति इति दृष्ट्वा श्रेय: ददति।भारतीयज्ञानस्य विशाल: अधिकतया धर्मनिरपेक्ष: न तु इति दृष्ट्वा एतत् स्वगतयोग्य: अस्ति ।

भविष्ये अपि अधिकं गन्तुं शक्यते । भारतीयज्ञान प्रणालीनां व्यापक शिरसाधीन विषयाणि केवलं तान्त्रिक शिक्षाणपर्यन्तं सीमिता: न भवितुम् अर्हन्ति। युरोपस्य विपरीतम् यत्र भारतीय बालानां कृते अस्माकं गृहे उत्पादितानां दार्शनिक परम्पराणां विषये दुर्लभतया एवा पाठ्यते, तत् वैशेषिक:, न्याय:, मिमांसक:, सांख्य:, भवति। विद्यालये दर्शनं अनिवार्य विषयं कृत्वा बालकान् विश्लेषणात्मक चिन्थनार्थं सम्यक् कर्तुं शक्नोति। पक्षे एक: तर्क: अस्ति। एतत् न केवलं तेषां विरासतां सह सम्बन्दं करिष्यति। अपितु संज्ञनत्मक विकासस्य उन्नयनार्थं कार्य करिष्यति।

भारतीय ज्ञानशास्त्रेषु रुचि: बहुकालात् किञ्चित् अधिकं समयं च गृह्णीयात् तत्र तस्य अवहेलना नास्ति।यत् अधिकांश: छात्रा: अद्यापि भारतीयविद्वत्ताया: योगदानस्य विषये अल्पं ज्ञानं कृत्वा अन्ते गच्छन्ति।

राष्ट्रीयशिक्षानीत्या भारतीयज्ञानप्राणलीषु बलं दत्तं कृत्वा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगेन ऐ जि एस् इत्यस्य पि जि तथा यु जि पाठ्यक्रमेषु समावेशार्थं मार्गदर्शिका: प्रकाशिता:, येषु अनिवार्य: आधारभूत: पाठ्यक्रम: अपि अन्तर्भवति।

यू जी सी इत्यनेन ‘उच्चशिक्षापाठ्यक्रमेषु भारतीयज्ञान प्रणलीनां समावेशार्थं मार्गदर्शिकाया: मसौदा’ इति प्रकाशितम्।यस्मिन् अयोगेन टिप्पणी: प्रस्ताव: आमन्त्रिता:। यू जी सी इत्यनेन ‘भारतीयज्ञान प्रणालीविषये संस्थास्य प्रशिक्षणस्यमार्गदर्शिका:’ अपि प्रकाशिता:।

यू जी सी द्वार सूचनानुसारं मार्गदर्शिका: ‘अनुसन्धानस्य सामाजिकानुप्रयोगस्य च’ कृते ऐ के एस् सुचना: प्रसारयितुं केन्द्रीतभवन्ति।विद्यमानशैक्षिक रूपरेखाया: अन्त: ऐ के एस् सङ्घटनेन अग्रे अनुसन्धानं समाजिकानुप्रयोग:कर्तुं भारतीय ज्ञानप्रणालीनां संरक्षणं प्रासारणं च सहायकं भविष्यति। संस्था तदनुसारं पाठ्यक्रम: कार्यक्रमं च सज्जीकर्तुं शक्नुवन्ति। एतेन भारतस्य प्राचीनविरासतां शैक्षणिकपाठ्यक्रमेषु च समवेशयित्वा संरक्षितुं साहाय्यं भविष्यति” इति यू जी सी अवदत्।

बौद्ध:, कणाद: पाणिनी भारत ब्रह्मागुप्त: माधवायो: तवत्, उल्लेखं विना विद्यालय:, महाविद्यालयेभ्य: छात्रा: उद्भूता: सन्ति। प्राचीनस्य मध्ययुगस्य च जगत: भारतस्य विचारनेत्रुत्वं, गणित: वास्तुकला, प्रदर्शनकला, कल्याणं, भाषाविज्ञानं, अभितां तन्त्रिक: इत्यादिषु तस्या: योगदानं च आर्यभट्टस्य तस्य क्षणिकं विहाय अस्माकं पाठ्यक्रमेषु बहुधा अपेक्षितम् अस्ति।

भारतीयदर्शनस्य सर्वाणि प्रणाल्यानि वेदात् उत्पन्ननि इति विश्वास: अस्ति। तेन प्रकारेण वैदिककाले तार्किक: चिन्तपद्धति: प्रचलति इति मन्यते। प्राचीन भारतीयदर्शनं, धर्म:, मनोविज्ञान:, नीतिशास्त्र:, सामाजिकजीवनस्य इतिहास अध्ययनार्तं वैदिकसाहित्यं महत्त्वम् अस्ति। भारतीय जनानां आध्यात्मिक: संस्कृति: विकासस्य प्रमुख रूपम् आसीत्। संहिता, ब्राह्मणा:, आरण्यक:, उपनिषद: च चतुर्धा विभक्तम्।

भारतीयदार्शनिक परम्परासु मानवजीवनस्य उद्देश्य: धारणानां मानवव्यक्तित्व परिकल्पनाया: सह पर्याप्त: सम्बन्ध: अस्ति। भारतीयचिन्तनस्य सर्वे प्रमुखा: विद्यालया: सूचयन्ति यत् मानवजीवनस्य उद्देश्यं ‘आत्मस्य’,आत्मान: ईश्वरीयेन सह मिलनं प्राप्तुं भवति।

भारतीयदर्शनस्य अध्यायनेन व्यक्तित्वस्य समस्या निराकरणक्षमत वर्धते। अवधारणानां पारिभाषाणां, तर्कानाम्,समस्यनाम् च विश्लेषणे साहाय्यं करोति। विचार: विषय: च व्यवस्थितं, मूल्यप्रश्नानां निवारणं कर्तुं शक्यते। बृहत्मात्रायां सूचनाभ्य: यत् आवश्यकं तत् निष्कास्यितुं अस्माकं क्षमतायां योगदानं करोति। एकत: दृष्टिकोणानां

सूक्ष्मसूक्ष्मभेदानाम् भेदं कर्तुं अपरत: विरुद्धस्थानानां सामन्यभूमिं आविष्कर्तुं च साहाय्यं करोति।

दर्शने स्पष्टसूत्रनिर्माणस्य, उत्तमतर्कस्य, समुचित उदाहरणस्य च प्रशिक्षणं ददाति। तेन अस्माकं प्रत्याय सामर्थ्यं विकसितुं साहाय्यं करोति। स्वदृष्टिकोनानं निर्माणं रक्षणं च करोति। प्रतिस्पर्धात्मक: विकल्पेभ्य: स्वमतानि किमर्थं श्रेष्ठनि इति। एता: क्षमता: न केवलं दर्शने पठन लेखनद्वारा, अपितु कक्षाया: अन्त: बहिश्च दार्शनिक संवाददद्वारा अपि विकसितुं शक्यन्ते।

अनेकेषु दर्शनशास्त्र पाठ्यक्रमेषु लेखनस्य गहनतया पाठनं भवति। नियमरूपेण नियुक्ता: बहव: दर्शनग्रन्था: साहित्यक निबन्धरूपेण उत्तमा: सन्ति। दर्शने व्याख्यात्मक लेखनं वैकल्पिक स्थानानं न्यायतया: उपरि बल दत्त्वा, तुलनात्मकलेखनं, छात्राणां स्वदृष्टिकोनस्थापन क्षमताया: विकासेन तर्कात्मकलेखनं, च उदाहरणानं विसृत चित्रणद्वारा वर्णनात्मकलेखनं च शिक्षयति।

अन्येषां विषयाणां अवगमनं क्षमताया: कृते दर्शनं अनिवार्यम् अस्ति। कस्यचित् विषयस्य बहव: महत्त्वपूर्णा: प्रश्न:,यथा तस्य अवधारणानां स्वरूपं, अन्यविषयै सह तस्य सम्बन्ध: च दार्शनिकप्रकृतय: भवन्ति।

भारतीयदर्शने मुख्यविषय: यथार्थतय: विज्ञानेन सह सम्बन्द: अस्ति।भारतीयदर्शने स्वतन्त्रं शाश्वतरूपेण स्थितम् अस्ति। तथा च अन्ये सर्वे अध्ययना: प्रेरणार्थे समर्थनाय च तस्य समीपं दृष्टवन्त:। भारतीयदर्शनं केवल अनुमानात्मकं न अपितु तस्य सैद्धान्तिक व्यावहारिकं च दृष्टिकोणं भवति।

दर्शनशास्त्रे त्रय: भाग: सन्ति। यथा ज्ञानशास्त्रस्यार्थ: ज्ञानसिद्धान्त:, अस्तित्वशास्त्रम् यस्यार्थ: वास्तविकतेया: सिद्धान्त:,अस्यविज्ञानम् यस्यार्थ: मूल्यानां सिद्धान्त: च इति। भारतीयदर्शनस्य व्यवस्ता: आस्तिकं नास्तिकं च इति। भारतीयदर्शनं अतीव प्राचीनपरम्परा अस्ति। वैदिकदर्शनेषु षड्दर्शनानि अधिकप्रासिद्धानि च सन्ति। एते न्याय:, वैशेषिक:, सांख्य:, योग:, मीमांसक:, वेदान्त: च इति।

भारतीयदर्शने अध्ययन माध्यमेन तत्त्वज्ञानं प्राप्तुं शक्यते। भारतीयदर्शनस्य आरम्भ: वेदेभ्य: भवति। वेदा: भारतीयधर्मदर्शनं, संस्कृति:, साहित्यादिनां मूलं भवन्ति। एतत् 'आस्तिकदर्शनम्' इति उच्यते। बौद्ध:, जैन: चार्वाक: च वेदा: न मन्यन्ते ते 'नास्तिक:' इति उच्यते।

भारतीयदर्शनस्य आरम्भ: वेदै: भवति यत्र प्रकृते: नियमा:, ब्रह्माण्डस्य उत्पत्ति:, तस्मिन् मनुष्यस्य स्थानं च विषये प्रश्ना: पृच्छ्यन्ते। वैदिकदृष्टौ सृष्टि: आदिसत्त्वस्य आत्मचेतने आरोप्यते। अनेन अनुभवजन्य घटनानां विविधताया:, सर्वेषां वस्तूनाम् उत्पत्ति: च अन्तर्निहितस्य एकस्य जीवस्य जिज्ञासा भवति। ब्रह्माण्डक्रम: कर्मणार्थ: कारणनियम: च इति उच्यते। प्रकृते त्रय: गुणा: (सत्व:, रज:, तम:) च इति गृह्यते।

वेदोपनिषद: सिद्धान्तानां व्याख्या: एतै: षड्भि: विद्यालयै: भिन्नभिन्नप्रमाणेन अतिव्याप्ति: कृता।ते "पाठ्यसम्बन्धं साझां कुर्वन्त: दार्शनिकदृष्टिकोन सङ्ग्रहं" प्रतिनिधियन्ति। ते हिन्दुधर्मस्य अन्त: दार्शनिकव्याख्यानां विविधताया: सहिष्णुतां अपि प्रतिबिम्बयन्ति तथा च एकमेव आधारं साझां कुर्वन्ति।

रुढिवादीविद्यालयानाम् हिन्दुदर्शनिका: ज्ञान विज्ञानस्य प्रणाल्या: विकासं कृत्वा वैदिकज्ञानस्य परिधिमध्ये तत्वमीमांसक, नीतशास्त्र:, मनोविज्ञान:, अर्थशास्त्र:, समाजिक शास्त्र: इत्यदीनां विषयाणां अन्वेषणं कृतवन्त:, तथैव व्याख्यानां विविधसङ्ग्रहं प्रस्तुतवन्त: "हिन्दुसंश्लेषणम्" इति कथ्यमानस्य प्रतिस्पर्धात्मका: दार्शनिकपरम्परा: आसन्।

प्राचीनभारते अनेका: अवैदिक: चिन्तपरम्परा: प्रफुल्लिता: अभवन्, तेषां स्वकीयानां दार्शनिक व्यास्थानां विकास: अभवत्। श्रामण आन्दोलने विविधा: परम्परा: अन्तर्भवन्ति। येषु वेदानां ब्रह्माणधर्म: न स्वीकृत: आसीत्। एतेषु अवैदिकविद्यालयेषु आत्मन:, परमाणुवाद:, नैतिकत:, भौतिकवाद:, नास्तिक:, अज्ञेयवाद:, स्वेच्छावाद:, तपस्वीवाद: पारिवारिकजीवन:, अहिंसा:, शाकाहार:, इति विषयाणां विविधविचारोत्पन्ना:। श्रामण: आन्दोलनात् उत्पन्न: उल्लेखनीया: दर्शनानि जैनधर्म:, प्रारम्भिक बौद्धधर्म:, चार्वाक:, च असीत्।

न्यायदर्शनम्, गौतमदर्शनमिति व्यवहार: अस्ति। गङ्गेशोपाध्याय: विद्वान् न्यायसूत्र व्याख्यानसरणि अक्षपादोपदिष्ट प्रामाणचतुष्टयस्य तत्वं, तत्वचिन्तामि ग्रन्थरत्नं निर्माय नव्यन्यायमार्गे प्रवर्तक प्रथमाचार्यरुपेण विराजते। तर्कविद्यालय: एकं दर्शनं यत् तर्कशास्त्रं ज्ञानविज्ञानं च केन्द्रितम् अस्ति। षड् विधं प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति:। प्रत्यक्ष:, अनुमान:, उपमान: च प्रत्याय:, परिस्थितिभ्य: व्युत्पत्ति:। अप्रतीति:,नकारत्मक प्रमाणं तथा शब्द:, भूतकालस्य वर्तमानस्य वा विश्वासनीय विशेषज्ञस्य साक्षम्। न्याय: प्रत्यक्षवास्तविकता रूपं द्रव्य सिद्धान्तं च रक्षति।

वैशेषिक: न्यायविद्यालये सह निकटसम्बन्द्धा एषा परम्पर द्रव्यस्य आध्यात्मिकशास्त्रे, परमाणुसिद्धान्तस्य रक्षणं च केन्द्रीभूता आसीत् न्याय: केवलं द्वै प्रमाणौ स्वीकुर्वन्ति। प्र :, अनुमानं च।

पूर्व मीमांस: वेदस्य व्याख्या, भाषाविज्ञानं, वैदिकसंस्कारस्य व्याख्या च।

योग: सांख्यसदृशं विद्यालयं यत् व्यक्यिगत देवं स्वीकृत्य योगाभ्यासं प्रति केन्द्रितं भवति।

सांख्य: एक: दार्शनिकपरम्परा या विश्वं स्वतन्त्रौ वास्तविकताद्वयेन युक्तं मन्यते। पुरुष: तथा प्रकृति: च वर्णयति अस्य द्वव्द्वस्य आधारेण यस्मिन् पुरुष: प्रकृतिमलेभ्य: विवेचित: विच्छिन्न: च भवति। अस्मिन्

नास्तिकलेखका: अपि च केचन ईश्वरवादी चिन्तका: समविष्टा: सन्ति। तदनन्तरं भारतीयदर्शनस्यनधिकांशस्य आधार: च अस्ति।

जैनदर्शनं प्राचीनतमं भारतीयदर्शनं यत् शरीरं आत्मन पूर्णतय पृतक् इति मन्यन्ते।प्रथमजैनतीर्थंकर ऋषभनाथेन कोटिवर्षपूर्वं निरूपितानां प्राचीन श्रमणिपरम्पराणां संश्लेषणं, प्रचारं च महवीरस्य अन्तिमस्य 25 तमस्य च तीर्थकरस्य अनन्तरं जैनधर्मस्य पुनरुत्थानं पुन: स्थापना च अभवत्।जैनधर्म: आत्मन: व्यक्तिवादीस्वभावं, स्वनिर्णयानां व्यक्तिगतदायैत्वं च दृढतया समर्थयति: आत्मनिर्भरता, व्यक्तिगतप्रायत्ना: एव स्वस्य मोक्षस्य उत्तर्दायी इति। जैनदर्शनानुसारं जगत् हिंसा पूर्णम् इति। अत: रत्नत्रयकस्य प्राप्तौ सर्वे प्रयत्न: निर्देशयेत्। यत् सम्यक् दर्शनं, सम्यक् ज्ञानां सम्यक्चरीत्रं च ये मुक्तिप्रास्यर्थं प्रमुखा: आवश्यकता: सन्ति।

बौद्धदर्शने अनेका: परम्परा: निर्देश्यन्ते येषां अन्वेषणं सिद्धार्थगौतमस्य, शिक्षाया: आधारेण कर्तुं शक्यते।बौद्धधर्म: अन्यै: भारतीयव्यवस्थाभि: सह दार्शनिक दृष्टिकोणा: साझां करोति। यथा कर्मविषये विश्वास: कारण: कारणसम्बन्ध:, संसार: इति। चकियपरलोकस्य पुनर्जन्मस्य च विषये विचारा: धर्म: नीतिशास्त्रस्य, कर्तव्यानां मूल्यानां च विषये विचार, सर्वेषां भौतिकवस्तूनाम् अनित्य: च शरीरं, आध्यात्मिक मुक्तिसंभव: । हिन्दु, जैन: दर्शने एक: प्रमुख: विचलन: अस्ति बौद्धधर्मस्य अनन्तर पक्षे शाश्वतात्मन: अस्वीकार:।

चार्वाक: भरतीय बौतिकवादस्य प्राचीन: विद्यालय: अस्ति।चार्वाक: प्रत्यक्षप्रतीतिं, अनुभववाद: च ज्ञानस्य समुचितस्त्रोतऋपेण धारयति, दार्शनिकसंशयवाद: आलिंगयति, संस्कारवाद: अलौकिकवाद: च अङ्गीकुर्वन्ति। प्राचीनभारते एषा लोकप्रियप्रत्यय व्यवस्था आसीत्।

चार्वाकस्य व्युत्पत्ति: अनिश्चित: अस्ति। भट्टाचार्य: व्याकरनशास्त्रस्य हेमचन्द्रस्य उदाहरणं करोति। 'चर्वण' इति मूलत: कार्वाक शब्दस्य व्युत्पन्नत्वम् "चार्वाक: आत्मानं चर्वेति। बृहस्पति: परम्परागतरूपेण चार्वाकस्य लोकायतदर्शनस्य वा संस्थापक: इति उच्यते यद्यपि केचन् विद्वांस: एतस्यविवादं कुर्वन्ति। प्रथमसहस्त्राब्दे हिन्दुसुधारकाले यदा गौतमबुद्धेन बौद्धधर्मस्य स्थापना कृता, जैनधर्मस्य पुनर्गठनं पार्श्वनाथेन कृतम्, तदा चार्वाकदर्शनस्य दस्तावेजीकरणम् कृत्वा उभयधर्मै: विरोध: कृत: चार्वाकस्य प्राथमिकसाहित्यस्य बहुभाग: बृहस्पत्यसूत्रा: लोकप्रियताया: क्षीणताया: कारणेन वा अन्यै: अज्ञातकारणै: वा नष्टा: अभवन्। अस्य शिक्षा: ऐतिहासिकगौण साहित्यात् यथा शास्त्रेषु, सुत्रेषु, भारतीय महाकाव्येषु च दृश्यते। तथा च गौतमबुद्धस्य संवादेषु जैन साहित्यस्य संकलिता: सन्ति। तथापि अत्र ग्रन्थ: अस्ति, य: चार्वाकपरम्पराया: अन्तर्गतं भवितुम् अर्हति। य: संशयवादी दार्शनिकेन जयराशी भट्टेन लिखत:, य: तत्वोप्लव सिंह: इति प्रसिद्ध:, य: अस्य विद्यालयस्य विषये सूचनां ददाति।

अस्माकं अतीतात् आकर्षणंकृत्वा भारतीयज्ञान व्यवस्थानां एकीकरणस्य मुख्यं उद्देश्यं अस्ति। यत् ज्ञानसञ्चारस्य अखण्डपरम्परया प्रतिनिधित्वं कृत्वा अद्वितीयदृष्टिकोणं प्रदातुं अस्माकं प्रचीन ज्ञानव्यवस्थानां उपयोग: भारतस्य वर्तमान, उदयमान: समाधानार्थं भवति।

ऐ के एस् वैज्ञानिकरीत्या विद्यालये उच्चशिक्षणपाठ्यक्रमेषु समाबेश: करणियं अस्ति। अस्मिन् आदिवासीज्ञानं तथा स्वदेशीया: पारम्पारिका: च शिक्षणमार्गा: समविष्टा: भविष्यन्ति। 'एक भारत श्रेष्ठ भारत' इत्यस्य अन्तर्गतम् अस्या: दिशी प्रति देशे 100 पर्यटनस्थलानां पहिचानं भविष्यति। यत्र शैक्षणिकसंस्था: छात्रा: एतेषां गन्तव्यस्थानां

तेषां इतिहासस्य, वैज्ञानिकयोगदान: परम्परास्य स्वदेशीयसाहित्यस्य च इति अध्ययनार्थं प्रेषयिष्यन्ति। यथा एतेषां क्षेत्राणां विषये तेषां ज्ञानं वर्धयितुं भाग:।

अस्माकं विशालज्ञान: आकर्षणेन अस्माकं वर्तमान कालस्य आव्हानानां निवारणाय अग्रे संशोधनस्य प्रचार:, सक्षमी करणं च भविष्यति। मुख्यधाराशिक्षायां एतादृशेन एते पाठ्यक्रमा: अस्मकं ज्ञानव्यवस्थानां विरासतं पुनर्स्थापनं कुर्वन्त: प्रेरणादायका: भविष्यति। पारम्परिक आधुनिक विचारयो: संपर्क: छात्राणां सांस्कृतिक आचार: विचार: अधिकतया अवगन्तुं, बौद्धिक क्षितिजं विस्तृतं कर्तुं, स्वस्य आत्मविश्वासं च वर्धयितुं साहयम् कर्तुं शक्नोति।

जुन्, 2022 तमे वर्षे आयोजित: प्रथमराष्ट्रियमुख्य सचिवसम्मेलने "भारतीयज्ञानव्यवस्थाया: शोधप्रसारणं विज्ञानं वैश्विकरूपेण स्वीकृतं भवति, समुचितं प्रोटोकाल् विकसितं" इति सुनिचितं कर्तुं निर्णय: कृत:।

सत्रे एकं मञ्चं प्रदर्शयति यत्र संस्था: हितधारका: च भारतीयज्ञानप्रणालीनां पुनर्स्थापनार्थं पुन: विकासाय च सहकार्यं शक्नुवन्ति। तथा च भारतीयज्ञानप्रणलीनां समकालीनज्ञानव्यवस्थाभि: सह सफलसमायोजनं पोषयितुं शक्नुवन्ति।

भारतीयज्ञानव्यवस्थाया: कार्यान्वयनेने न केवलं शिक्षायांक्रन्ति: भविष्यति अपितु भारतीयमानस: जीवनपद्धति: च कायाकल्प: भविष्यति। मौलिकभारतीयचिन्तनं, ज्ञानं, परम्परां, कलां, कौशलं, शिल्पं, प्रबन्धनं च विभिन्नक्षेत्रेषु प्रविश्य भारते गहनं परिवर्तनं भविष्यति। ऐ के एस् क्षेत्रे आगामिषु दश्केषु 50 लक्षं त: अधिका: कार्यस्थानानि सृज्यन्ते,येन भारतस्य आत्मसम्मान:, वर्धते इति अपेक्षा अस्ति।

भारतीयज्ञानव्यवस्थाया: माध्यमेन स्वं पुन: सजीवीकरणाय भारतीय यात्रा देशे महत्त्वपूर्णपरिवर्तनानि आनेतुं सज्जा: अस्ति। स्वस्य समृद्धं सांस्कृतिकविरासतां ज्ञानपरम्परां च आलिंग्य भारतं ब्रिटिश् शासनस्य विरासतां अतिक्रम्य

समृद्धराष्ट्रत्वेन स्वस्य योग्यं स्थानं पुनं प्रासुं शक्नोति। ऐ के एस् द्वार मार्गदर्शितस्य शिक्षाक्षेत्रस्य परिवर्तनम् अस्मिन् पुनरुत्थाने महत्त्वपूर्णः भूमिकां निर्वहति मानसिकस्वतन्त्रतायाः बौद्धिकशक्तिकरणस्य च नूतनयुगस्य आरम्भं करिष्यति। यथा यथा भारतं प्रगच्छति, तथा तथा तस्य प्राचीनप्रज्ञा व्यावहारिकप्रयोगं प्राप्स्यति, केवलं तस्य नागरिकानां अपितु वैश्विकसमुदायस्य अपि लाभः भविष्यति।

उपसंहार

भारतीयज्ञानव्यावस्थायाः विविधधाराणां स्वरूप निर्माणे तस्य भूमिकायाः, भारतीयाध्यात्मस्य शास्त्राणां च विषये चर्चा कृत्वा, भारते महत्वपूर्णं एकिकरणशाक्तिरूपेण धर्मस्य अवधारणाम् अपि विषये अलिखम्। ज्ञानव्यवस्थायाः भारतस्यविविधानां दार्शनिकानां विश्वासव्यवस्थानां च रूपरेखाः, अत्रैव न्यायः वैशेषिकः, सांख्यः, मिमांसकः, योगः वेदान्तः च शास्त्रीय व्यवस्थाभ्यः आरभ्य बौद्धधर्मः, जैनधर्मः, नास्तीक विद्यालयाः च समविष्टाः मुनिपरम्पराः विषये एका अवलोकनं अलिखम्।

उल्लेख

1. बी गुप्तः, भारतीय दर्शन क परिचय: यथार्थ, ज्ञान एव स्वतंत्रता प्रदृष्टिकोण, पृष्ठ 171 -189
2. राधकृष्णः, एस् भारतीय दर्शन्. पृ 39
3. न्याय-तर्कतीर्थः, तारानाथः तथा अमरेन्द्रतारकतीर्थः,
4. वि एन् शेषगिरि राव् वाचस्पतिमिश्रस्य अद्वैतवेदन्तस्य योगदानम् पृ. 83
5. राधकृष्णः, एस् भारतीय दर्शन्. पृ 39
6. प्राचीन भारतीय शिक्षाः ब्राह्मण एवं बौद्धः, मूकर्जी, राधकुमुदा
7. भारतीय दर्शन विश्वकोश, एच् जी नरहरी. बी पृष्ठ 78
8. तत्वचिन्तामणिः गङ्गेशोपाध्यायः, नगिन् जे ष, पृ 386
9. भारतीय दर्शन का हतिहास खण्ड 2, सुरेन्द्रनाथा दासगुप्तस्य
10. भट्टाचार्य, गोपिकामोहन।न्याय-वैशेशिक ईश्वरवाद
11. विश्वकोशः, ब्रिटनिक. हितिहास एवम् समाज
12. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली – दिनकरी
13. राधाकृष्णः अक्स्फोर्ड विषवविद्यलायः
14. भरतीय दर्शन, विश्वकोश ब्रिटानिका,
15. शास्त्रीय भारतीय दर्शनं मोहन्ति जे एन.
16. संस्कृतग्रन्तेषु केन्द्रीकृत्य भारतीयज्ञानप्राणाल्याः, इण्डियन् एक्स्प्रेस्, 2023
17. ऐ के एस् प्रवर्तनस्य विषये सर्वकारस्य विश्वासघातस्य समाना भवति पृ, 25

ग्रन्था

1. भारतीय दर्शन का एक इतिहास् सुरेन्द्रनाथ गुप्ता. 5
2. उदयनाचार्यप्रणीता, किरणावली न्यायकुसुमाञ्जलिः आवृत्तिः 199
3. गदाधरी, श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्ति कृत। आवृत्तिः 2014
4. दर्शनशास्त्रस्य अन्तर्जालविश्वकोशे.
5. न्याय -वैशेषिका दर्शनम् आमिता चटर्जी.
6. The oxford hand book, world ilosophy. A Journal of Culture and Philosophy, published by Prekshaa Pratishtana. ISBN. 978-0-19-532899-8. 2017
7. Nyaya praveshika (hindi book) Digital Library Indi 2012